

## ПРЫКАЗКІ Ў СТАРАБЕЛАРУСКІХ ПАЛЕМІЧНЫХ ТВОРАХ

Старабеларускія рэлігійна-палемічныя творы даўно і трывала прыцягваюць увагу гісторыкаў мовы. Тым не менш у справе даследавання іх моўных асаблівасцей існуе багата аспектаў, што яшчэ не набылі адпаведнай навуковай распрацоўкі.

Прадметам дадзенай работы выступае выкарыстанне такіх сродкаў вусна-паэтычнай народнай творчасці як прыказкі ў творах двух аўтараў – Хрыстафора Філалета [\*1] («Апокрысіс», 1598 г.) і Іпація Пацея [\*2] («Унія» 1595 г., «Ліст да князя Астрожскага» 1598 г., «Антырызіс» 1599 г., «Отпіс на ліст клірыка Астрожскага» 1598–1599 гг.). Фактычны матэрыял узяты з перавыданняў тэкстаў гэтых твораў, змешчаных у Рускай гістарычнай бібліятэцы (т. 7 і 19).

У адпаведнасці з канонамі палемічнага стылю і старабеларускай пісьмовай традыцыяй «Антырызіс» з’яўляецца літаратурным адказам на «Апокрысіс» (а той у сваю чаргу – адказ на кнігу П. Скаргі «Сабор Берасцейскі» 1596 г.). Для таго каб ураўнаважыць аб’ём тэкстаў двух аўтараў, для аналізу выкарыстаны чатыры творы Іпація Пацея. Абраныя творы цікавыя яшчэ і тым, што маюць старапольскія адпаведнікі, а гэта стварае магчымасць для знешняга моўнага параўнання, якое і праводзілася намі ў шэрагу выпадкаў.

Прыказкі з’яўляюцца дасканалымі з (punktu погляду фармальнага выражэння і сэнсавага нападнення) парэміялагічнымі адзінкамі. Яны вызначаюцца завершанасцю думкі і грацыёзнасцю яе афармлення. Выступаючы як камунікатыўныя адзінкі, яны, бяспрэчна, надаюць моўнаму выразу экспрэсіўнасць і эмацыянальнасць, што з’яўляецца характэрнай стылістычнай асаблівасцю твораў рэлігійнай палемікі.

Прыказкі і, наогул, парэмійны і фразеалагічны фонд старабеларускай мовы выклікаюць асаблівую цікавасць, паколькі «ўзнiкненне і фарміраванне беларускага фальклору са сваімі адметнымі асаблівасцямі iшло разам i адначасова з зараджэннем i складваннем беларускай народнасці. Па часу гэты працэс адбываўся ў XIV–XVI стст.» [2, 58].

У творах Іпація Пацея намі зафіксаваны наступныя прыказкі:

- *баба на торгъ гневалася, а торгъ о семъ ани ведалъ* («Антырызіс», С. 338);
- *опарывшись на молоце, и на воду дмухаетъ* (С. 216);
- *познають куколь межы пшеницою* (С. 171);
- *съ пустого корча albo сова, albo пугачъ вылетаетъ* (С. 384);
- *што день – то новина, што человекъ – то инъшая вера* (С. 198);
- *хто перъшый – тотъ лепшый* (С. 84) і яе лексічны варыянт

- *хто дужъшый, тотъ лепшый* (С. 179); у «Слоўніку беларускіх прыказак» І. Насовіча зафіксаваны лексічна блізкі варыянт: *хто дужэй, тэй пружэй* [6, 176];
- *бывшы набывшы – и плакати не велятъ* (С. 409) і лексіка-сінтаксічны варыянт гэтай прыказкі;
- *сами бьете, сами жалуете, самижъ бивши и плакати не даете* (С. 332);
- *самъ гуду, самъ же и плешу* (С. 290). Цікава, што ў старапольскім тэксце ў адпаведным месцы ўжыта прыказка, якая мае выразныя рытм і рыфму: *sam sobie gęde, sam wesół będe* («Antirysis», 124);
- *собака брешетъ, а ветръ несетъ* (С. 404). Ужыванне гэтай адзінкі адметнае тым, што сам аўтар кваліфікуе яе як прыказку: *Помени на оную прыказку: собака брешетъ, а ветръ несетъ* (С. 404). Відавочна, што яна з'яўляецца другаснай ў адносінах да яе старапольскага адпаведніка *sobaka brzesze, a wiatr niesie* («Antirysis», С. 170), на што паказвае форма *ветръ* без устаўнога галоснага. Цяжка рабіць дакладныя вывады аб акцэнталагічным і рытміка-інтанацыйным афармленні дадзенай прыказкі, аднак для захавання рытма і рыфмы ў дзеяслоўнай форме *несетъ* націск павінен быў бы прыпадаць на першы склад (*не́сетъ*), як і ў старапольскай форме, што не характэрна ўсходнеславянскім мовам;
- *ано бы лепей гасити, коли у суседа горитъ, анижли коли до твоего даху приидетъ!* («Унія», 30-зв);
- *не мовъ же пышно, бы на зло не вышло* («Отпіс», 488);
- *и Бога не боятся, и людей не встыдаются* («Ліст да князя Астр.», 479). Падобныя выразы адзначаюцца і ў мове Філалета (гл. ніжэй), што дазваляе кваліфікаваць іх як устойлівыя;
- *не утаитъся шило въ меху, але врыхле натечетъ съ ковшомъ на брагу!* («Отпіс», 542). Параўнайце з сучаснай прыказкай *шыла ў мяшку (у мяху) не схаваш (не ўтоіш)* [4, 450].

У творы Хрыстафора Філалета выяўлены наступныя прыказкі:

- *зе злого торгу – зъ ушима до дому!* («Апокр.», 168);
- *хто Бога, тотъ и людей ся не боитъ!* («Апокр.», 154). Відаць, на базе дадзенага ўстойлівага выразу ўзнік і фразеалагізм *ся Бога бояти и людей встыдати*: *Ачъ тые новотные оторванцы слушней бы ся Бога бояти и людей встыдати мели!* («Апокр.», 154). Калі папярэдні выраз з'яўляецца сцверджаннем, то гэты – пажаданнем, мае граматычную форму ўмоўнага ладу і ўнутраную рыфму, верагодна, па аналогіі з адпаведным старапольскім выразам *śluszniey by się y Boga bać y ludzi wstydać mieli* («Апокр.», 235);
- *коли у клбана хто озметъ, як волка зобраль!* («Апокр.», 196); адзін з перакладчыкаў [8, 12-13] «Апокрысіса» на старабеларускую мову назваў гэты выраз *приповестью*: *И теперъ, коли могутъ, волятъ завше взяти попомъ Лядъскимъ, нижли дати, уживаючи посполите оной приповести: же коли у клбана хто озметъ, як волка зобраль!* («Апокр.», 196). У старапольскім тэксце таксама ўжыта лексема *przypowieść* («Апокр.», 303);

• *вишью утопаючи фатаются* («Апокр.», 51) і *тонучій и вишью ся хапаесть* (С. 116) – гэтыя варыянты ёсць калькі польскіх выразаў *wiszu się gdy toną łapając* («Апокр.», 79) і *tonący u wiszu się łapa* («Апокр.», 178). Відаць, лексема *вишь* ці *виша* не з’яўлялася агульнавядомай у старабеларускай мове – на палях старадрука падаецца тлумачэнне ‘зелья на воде’. У польскай мове ўжываецца лексема *wisz, wizar* са значэннем ‘асака’. Лексемы *виш, виша́, виша́р, ви́шар, вишэй, вишуга́* са значэннем ‘старая няскошаная трава’ адзначаецца і ў сучасных гаворках на поўдні Беларусі; там жа бытуюць і лексемы *вех, виша́р* са значэннямі ‘від асакі’ і ‘назвы раслін’ [9, 317; 4, *Карта* № 278]. Цікава, што ў канцы XIX-га ст. фалькларысты фіксавалі адзначаную прыказку з лексмай *брытва* – напрыклад, у І. Насовіча: *Хто топицца, и за бритву хопицца* [6, 178], у П. Шэйна: *Коли топиться, и за бритву хописься* [10, 477]. А вось у сучаснасці больш пашыраны варыянты з назоўнікам *саломінка*: *Топелец и за саломінку хапаецца; Як топишся, дык и за саломінку хапаешся*; <Той> *хто топицца*, <і> *за саломінку (саломку) хопицца* [5, 372]. (З дыялектнай мовы назоўнікі *вишар, вех* часам трапляюць і ў літаратурную: напрыклад, у Р. Барадуліна *А пакуль няма Вятроў-завейнікаў, Што перапаўзуць мяжу, З вишиа навязжу Бухматых венікаў; ...Познім вечарам ля Ёшач Я ламаў журлівы вех, – Цяжкі, як расяны плач, Лёгкі, быццам зорны смех...*).

Такім чынам, у творах І. Пацея намі адзначана 15 прыказак, у творы Х. Філалета – у тры разы менш, толькі 5. Асаблівасцю «Апокрысіса» можна лічыць наяўнасць вялікай колькасці фразеалагізмаў і канструкцый, блізкіх да парэмій: *не прошу того о лупину, хто ми ядерко берет; а подобно, для одержанья ядерка, меньше бымъ ся ему зъ лупиною дорожилъ* («Апокр.», С. 43); *присягли бы были, же уже Бога за ноги ухватили* («Апокр.», С. 198); *а кто ся разъ присягу зквалтити охинетъ, тому и потомъ завше криво присягнути, яко ягоду проколкнути!* («Апокр.», С. 46 адв.). Маюцца падобныя канструкцыі і ў творах Пацея: *Але найдетъся на таковый завилый и фальшивый узоль таковая швайца, которая тотъ узоль розвяжетъ* («Ліст да князя Астр.», С. 480); *пусти только уши на торгъ, зоставъ другое ухо стороне, доведашся и большей того, анижъ ся тутъ написано!* («Антыр.», С. 168). Магчыма, гэтую канструкцыю трэба разглядаць як своеасаблівае нанізванне фразеалагізмаў *пустити уши на торгъ* і *зоставити ухо другой стороне*.

Шырокавядомыя словы А. А. Патабні аб тым, што прыказкі могуць утварацца ў выніку скарачэння адносна вялікай байкі, прытчы ці аповеду [7, 91], можна праілюстраваць на наступным прыкладзе з тэксту «Апокрысіса». Выраз *што будетъ мое, то нехай будетъ моё, а што будетъ моё и твоё, то я зымъ обоё* адзначаны намі ў складзе своеасаблівай прытчы: *И такъ зась до того намъ прійдетъ, до чого лисици было пришло, кгда ся збирала на жабранину зъ волкомъ, которій способъ лисици делу такій оповедалъ: што будетъ мое, то нехай будетъ мое, а што будетъ мое и твоё, то я зымъ обоё* («Апокр.», С. 22), старапольскі адпаведнік *co będzie*

*moie, to niechay będzie moie, a co będzie moie y twoie, to ia ziem oboe* («Апокр.», С. 24). Прыказка з аналагічным зместам і падобная канструктыўна адзначана намі ў «Тлумачальным слоўніку беларускіх прыказак і прымавак з архіваў, кафедральных збораў, рэдкіх выданняў XIX і XX стст.» (укладальнік А. Аксамітаў), у якім разам з іншымі пададзены прыказкі Лагойшчыны з дадатка да зборніка Адама Варлыгі: *Што твэго, тое й мэго, а што мэго, дык тобя ніц да тэго* [1, 120].

Многім з разгледжаных прыказак уласціва рытмічная арганізаванасць, унутраная рыфма. На гэтую асаблівасць беларускіх прыказак звяртаў увагу яшчэ акадэмік Я. Ф. Карскі [3, 405].

Па назіраннях таго ж аўтара, «...у XVI ст. да прыказак звярталіся асобы вышэйшай інтэлігенцыі, а не толькі просты народ...» [3, 394], што цалкам стасуецца і з нашымі назіраннямі. Са свайго боку можам дадаць, што І. Пацею больш уласціва выкарыстанне прыказак, у той час як у мове аўтара «Апокрысіса» прэваліруюць кніжныя выразы, многія з якіх лацінскамоўныя. Фразеалагічнае ж багацце гэтых палемічных помнікаў прымушае шкадаваць аб адсутнасці грунтоўных філалагічных распрацовак ў гэтай галіне (можна назваць, хіба што, толькі кандыдацкія дысертацыі Ф. І. Тамашэвіча «Фразеалогія беларускай мовы XVI–XVII стст.», 1980 г. і В. К. Мароз «Фразеалогія беларускіх летапісаў», 1986 г.).

Пры дыяхранічным даследаванні парэмійнага фонду старабеларускага пісьменства немагчыма ўнікнуць пэўных цяжкасцей, звязаных са складанасцю ідэнтыфікацыі патэнцыяльных адзінак. У выпадку, калі, скажам, прыказка зафіксавана слоўнікамі, працягвае ўжывацца ў сучаснасці і выяўлены яе старажытны прататып, то ўзнікае пытанне толькі аб яе месцы ў эвалюцыйным працэсе. Аднак у даўнейшых помніках пісьменства выяўляецца дастаткова вялікая колькасць устойлівых адзінак, адносна якіх узнікаюць пытанні, кваліфікаваць іх як агульнанародныя ўстойлівыя выразы ці гэта індывідуальна-аўтарскія сродкі моўнай выразнасці, у якім значэнні – прамым ці пераносным – яны ўжываюцца і інш. Істотную дапамогу ў такіх выпадках можна было б атрымаць, калі б існаваў старабеларускі парэмійны слоўнік, стварэнне якога варта аднесці да адной з важных, хаця і выключна складаных задач дыяхранічнага даследавання мовы.

## ЗАЎВАГІ

\*1. Мяркуюць, што пад псеўданімам Хрыстафор Філалет выступіў валынскі шляхціч-пратэстант Марцін Бранеўскі.

\*2. Даследчыкі сыходзяцца на думцы, што аўтарам усіх гэтых твораў з'яўляецца Іпацый Пацей.

## ЛІТАРАТУРА

1. *Аксамітаў А.* Прыказкі і прымаўкі: Тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак з архіваў, кафедральных збораў, рэдкіх выданняў XIX і XX стст. Мн., 2002.

2. *Грынблат М. Я.* Гістарычныя ўмовы ўзнікнення і фарміравання вуснай паэтычнай творчасці беларускага народа // Беларуская народная вусна-паэтычная творчасць. Гіст.-тэар. даследаванне / Рэд. калегія: акад. П. Ф. Глебкі і інш. Мн., 1967.

3. *Карский Е. Ф.* Белорусы. Т. 3. Очерки словесности белорусского племени. 1. Народная поэзия. М., 1916.

4. *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: У 5 т.* Раслінны і жывёльны свет. Мн., 1993. Т. 1.

5. *Лепешаў І. Я., Якалцэвіч М. А.* Слоўнік беларускіх прыказак. Мн., 2002.

6. *Носович И. И.* Сборник белорусских пословиц // Сборник Отделения русского языка и словесности ИАН. СПб., 1875. Т. 12.

7. *Потебня А. А.* Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. Харьков, 1905.

8. *Свістунова М. І.* Моўныя і стылёвыя асаблівасці «Апокрысіса» Хрыстафора Філалета. Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01. Мн., 2000.

9. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5 т. Мн., 1979. Т. 1.

1. *Шейн П. В.* Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края. СПб., 1893. Т. 2.